

Spoorzoeken in Rome

Interview met Vefie Poels en Hans de Valk

KDC

12

Het Paleis van de Congregatio de Propaganda Fide in Rome, waar kardinaal Willem van Rossum van 1918 tot 1932 woonde. Foto: Collectie KDC.

Dit voorjaar verscheen van de hand van dr. Vefie Poels de biografie van kardinaal Willem van Rossum (1854-1932), *De Rode Paus*, waar dertien jaar lang aan is gewerkt. Dit levensverhaal is om meer dan één reden fascinerend: het beschrijft het parcours van een Zwolse weesjongen die via de Redemptoristen kardinaal en hoofd van het Vaticaanse missiedepartement werd, waardoor hij de op twee na machtigste man in Rome werd. Tegelijk volgt het verhaal de groeiende betrokkenheid van de Nederlandse kerkprovincie bij de wereldkerk. Zo leest deze levensgeschiedenis van de kerkvorst als het verhaal van de erkenning van Nederlandse katholieken. Daarnaast beschrijft het boek hoe de missieactiviteiten tussen 1918 en 1932 een enorme vlucht namen dankzij het organisatietalent van Van Rossum als prefect van de Congregatie de Propaganda Fide.

Het bronnenoverzicht achterin de biografie maakt onmiddellijk duidelijk dat de exploratie van de Romeinse archieven cruciaal is geweest voor dit boek. De auteur heeft daarbij veel steun ondervonden van het gidswerk van Hans de Valk, een uitmuntend kenner van de Vaticaanse archieven. *Impressie* sprak met hen beiden over de rijkdom van deze archieven, zowel voor de biografie van Van Rossum als voor Nederlandse geschiedschrijving in een bredere context. Een niet onbelangrijke eerste kwestie is de vraag hoe je de weg vindt in deze archieven zonder te verdwalen.

Tekst: Hans Krabbendam | **Foto's:** Collectie KDC, Gerna Eggink, Vefie Poels

Had het boek ook geschreven kunnen worden zonder de bronnen in het Vaticaan?

Vefie Poels: 'Er was wel veel bekend over Van Rossum, maar zonder deze archieven hadden we niet geweten wat hij precies had gedaan, waar hij zijn stempel op drukte – letterlijk door al zijn aantekeningen op in- en uitgaande brieven – en welke spanningsbronnen hij tegenkwam of veroorzaakte. Zonder die gegevens waren zijn persoonlijke standpunten onzichtbaar gebleven en had ik niet concreet en overtuigend zijn initiërende en leidende rol kunnen aantonen.'

Er was een grondige voorbereiding nodig voordat Poels dit spoor kon betreden. Allereerst werd een precies overzicht gemaakt van de carrière van Van Rossum, waardoor duidelijk werd welke archieven van belang waren voor het onderzoek. Destijds was het gebruikelijk dat de toegang tot de Vaticaanse archieven verliep via het Koninklijk Nederlands Instituut te Rome (KNIR). Daar werkte op dat moment historicus Hans de Valk. Die was decennialang bezig geweest in de Vaticaanse archieven om bronnen over Nederland op te sporen, te inventariseren en te publiceren. Het Vaticaanse Apostolisch Archief (voorheen Vaticaanse Geheime Archief) vormt het centrale gedeelte. De Valk legt uit hoe die collectie is opgebouwd: 'Je kunt het Vaticaanse archief zien als dat van een grote multinational met documenten van 1300 jaar en een omvang van 85 kilometer. Daarnaast heeft een aantal curieorganen een eigen archief, met eigen regels. Bovendien bevinden zich in Rome de generale archieven van een groot aantal orden en congregaties, die geen onderdeel uitmaken van de Vaticaanse archieven. Er bestaat dus geen algemene bezoekerspas, je moet elke collectie zelf benaderen om toegang te krijgen.'

De medewerking van het KNIR voor het onderzoek was van belang. Zij stelden Italiaanse aanbevelingsbrieven op voor Poels, waarmee toegang werd gevraagd tot de verschillende archieven. 'Tegenwoordig kun je ook rechtstreeks online toegang vragen tot het centrale archief. Een aanbevelingsbrief blijft een vereiste en als onderzoeker moet je minstens je onderzoeksmaster hebben afgerond. Zo beheersen ze de stroom onderzoekers. De studiezaal van het Apostolisch Archief kan 60 bezoekers aan, de meeste andere maximaal 15.'

Een schilderij van Willen van Rossum, dat is gemaakt door Jan van Delft, hangt in Vefie's kantoor op het KDC. 1930. Foto: Gerna Eggink.

Het KNIR was in 1904 opgericht om het onderzoek in de kort daarvoor geopende Vaticaanse archieven te faciliteren. Het is een centrale plaats met belangrijke bronnen voor de religieuze, culturele en politieke geschiedenis van Nederland die allerlei internationale dwarsverbanden zichtbaar maken. Dankzij de inspanningen van generaties medewerkers ter plekke zijn die bronnen geleidelijk ontsloten. De eerste directeur Gisbert Brom maakte een archiefgids om er de weg te vinden. Een aantal bronnedities in de *Rijks Geschiedkundige Publicatiën (RGP)* volgde. Daaraan heeft Hans de Valk vijf delen toegevoegd tot en met de rapportages van de nuntiatur (de diplomatieke vertegenwoordiging van het Vaticaan in Nederland) tot 1935. Inmiddels zijn de elf delen *Romeinse bescheiden voor de geschiedenis der Rooms-katholieke kerk in Nederland 1521-1914* gedigitaliseerd. Documenten vanaf de 16e eeuw zijn integraal uitgegeven, maar in de 19e eeuw werd de omvang zo groot, dat de documen-

ten kort worden samengevat. Nog steeds zijn de *RGP*-delen onmisbaar.

En hoe werkt het in de praktijk?

Vefie Poels: 'Om een goed beeld te krijgen van de stand van het onderzoek hebben we in 2009 een internationale expert meeting rond Van Rossum georganiseerd bij het Nederlands Instituut met gerenommeerde historici en archivariissen. Dat bleek een goede stap voor verder onderzoek in de Vaticaanse archieven. Ik wist op die manier welke archieven echt interessant waren, waarmee nog niet gezegd is dat ik er ook toegang toe kreeg. Sommige archieven, zoals die van de Penitentiaria en de Congregatie van de Religieuzen, bleven voor mij gesloten. En als ik dan wel toegang kreeg, moest ik niet teveel op de aanwezige archivariissen rekenen. Sommigen waren wel heel vriendelijk en gaven me aan waar ik zou kunnen kijken, maar vaak bleven ze heel formeel en lieten ze je het zelf maar uitzoeken aan de hand van vrij algemene inventarissen. En ze spreken meestal alleen Italiaans. →

Ook zijn de openingstijden van het Apostolische Archief en van het H. Officie (voorheen de Inquisitie, tegenwoordig Congregatie van de Geloofsleer) tot de ochtenduren beperkt en je mag maar drie aanvragen per keer indienen. Het advies is om een goed boek mee te nemen om de wachttijd te overbruggen. 'Ik had het geluk dat het archief van de Propaganda Fide tot het eind van de middag open is. Hier kon ik nog de sporen vinden van het organisatietalent van Van Rossum, ook op het gebied van de indeling van het archief. Toen hij in 1918 prefect werd, verbeterde hij de bedrijfsvoering en zorgde ervoor dat alle activiteiten goed werden gedocumenteerd en de paperassen beter gestructureerd werden opgeborgen. Onder zijn bewind verviervoudigde het aantal activiteiten. Hij zorgde dus voor een enorme toename van bronnen die voor mij een schat aan informatie bevatten.'

Bij elkaar opgeteld heeft Poels ruim zes maanden in de Vaticaanse archieven doorgebracht tussen 2008-2015, meestal twee keer per jaar twee weken. Ze had als bijkomend voordeel dat Hans de Valk na zijn pensioen als vrijwillige gids vaak mee kon. 'Onze beste ervaring was in het archief van de Redemptoristen. We kregen de sleutel van het archief en konden tot 11 uur 's avonds onderzoek doen. We hebben alles daarvan gezien en vonden bijvoorbeeld ook rekeningen van de kosten van de kardinaalscreatie en van de bijbehorende kleding, ook al stonden die niet in de inventaris. Het was bovendien een groot voordeel dat we daar mochten logeren. Het klooster ademde dezelfde sfeer als die van decennia geleden toen Van Rossum er nog rondliep.'

Hans de Valk kreeg vijftien jaar geleden bij uitzondering toegang tot het atoom-bomvrije depot van het Apostolisch Archief om een teruggevonden deel van het Haagse nuntiaturarchief te ordenen. Daar kun je zien dat de collectie verre van compleet is. Hij legt uit: 'Er zijn namelijk geen algemeen geldende voorschriften voor de vele curieorganen dat ze alles overdragen en ook hier geldt de regel dat ze hun bescheiden eerst zelf moeten ordenen voordat ze opgenomen worden. Dat is een behoorlijke hindernis en kostenpost. Dit is niet anders dan bij andere archieven. Dus praktische problemen vormen vaak een grotere hindernis dan de eventuele geheimzinnigheid. Al wordt het makkelijker naarmate je betere connecties hebt, zoals contact met de archiefleiding.' Maar er blijven

raadsels. Zo konden de twee Vaticaan-vorsers de archieven van de belangrijke Bijbelcommissie (waarvan Van Rossum voorzitter was) nergens vinden. Het is zoekgeraakt.

Ze digitaliseren wel, maar doen dat vooral om de origine- len te beschermen

De financiële ruimte is medeverantwoordelijk voor de beperkte toegankelijkheid. De Valk licht toe: 'Dit grote archief heeft maar een beperkt aantal medewerkers en een krap budget. Dankzij een legaat kon het depot van het Apostolisch Archief worden gebouwd. Omdat het belang van de dienst wordt afgeleid uit het aantal bezoekers, is er geen prikkel om bestanden te digitaliseren en online te zetten. Daarom mag je ook zelf geen foto's maken en betaal je 1 euro per pagina voor een kopie. Ze digitaliseren wel, maar doen dat vooral om de originelen te beschermen.'

Het archief hanteert tegenwoordig vergelijkbare termijnen als civiele instellingen, meestal 75 jaar, soms langer als het om persoonsarchieven gaat. Hans de Valk: 'Het Heilig Officie is inmiddels een voorbeeld van openheid, de stukken tot 1958 zijn in principe openbaar. Dat is anders bij de Penitentiaria. Daar bewaart men ook stukken over ontbinding van huwelijken en het 'geheime-zonden-register' van ingewikkelde of zware zaken die werden doorgestuurd naar Rome om te besluiten of er vergeving mogelijk was en welke boetedoening daarbij hoorde. Die banden blijven voor eeuwig gesloten, al kan je uit de begeleidende brieven in bijvoorbeeld het Propaganda-archief soms een indruk krijgen van waar die zaken over gaan. Het viel mij op dat in de negentiende eeuw het aantal gifmoorden in oost-Nederland opvallend groot was. Dat zou interessant zijn om uit te zoeken.'

De Valk geeft aan dat op dit moment de grootste beperkingen eerder aan de kant liggen van de onderzoekers dan aan de collectie. Om je onderzoek goed uit te kunnen voeren moet je veel talen be-

Vefie Poels en Hans de Valk voor het Collegio Urbano. Foto: Privécollectie Vefie Poels.

heersen, in ieder geval Italiaans, Frans, Latijn en Duits. De dominantie van het Engels werkt dubbel tegen. De jongere generaties beheersen die talen onvoldoende om de archiefstukken te kunnen lezen (al kan Google-translate uitkomst bieden, voegt Vefie Poels toe). Onder de gebruikers van de collecties zijn disproportioneel veel Italianen en Fransen. Je ontmoet ook onderzoekers uit de katholieke en gemissioneerde landen van het zuidelijk halfrond, want de Vaticaanse archieven vormen een belangrijke bron voor hun eigen geschiedenis. Echter, Italiaanse, Franse en Spaanse publicaties bereiken vaak de Engelssprekenden niet en die inzichten dringen daar dus niet door. Zo ontstaan er twee gescheiden wetenschappelijke werelden. Dat is misschien wel de voornaamste handicap die deze sporen koud laten worden.

Het KNIR heeft zich ontwikkeld tot een buitenvestiging van de Nederlandse universiteiten. Het basiswerk van de ontsluiting van archieven is daardoor op de achtergrond geraakt. Dat soort werk levert nauwelijks academische credits op, maar zonder dit werk worden er geen nieuwe archiefontdekkingen gedaan. Na de verschijning van een forse biografie kan de indruk ontstaan dat de mijn zijn belangrijkste schatten heeft prijsgegeven.

Is er nog voldoende over voor andere onderzoekers?

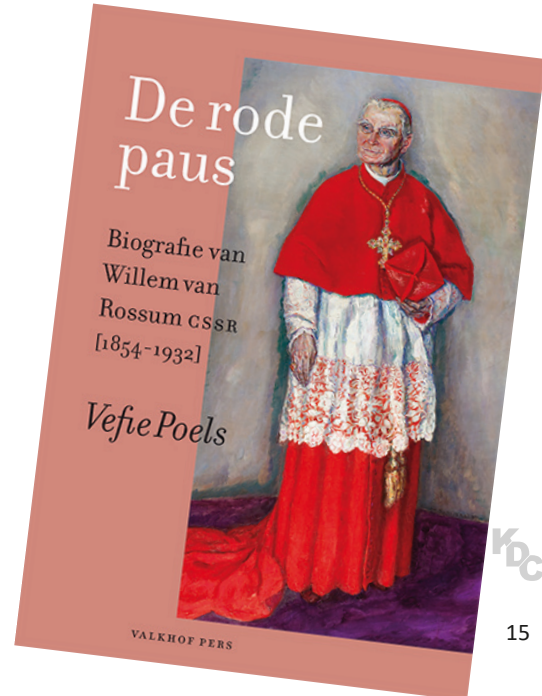
Vefie Poels moet lachen: 'De archieven bieden nog zoveel aanknopingspunten voor Nederlandse geschiedschrijvers. Zo zou het de moeite waard zijn om het archief van het H. Officie na te pluizen op zaken die Nederland raken, zoals ze ook in België hebben gedaan. En ook voor het archief van de Propaganda Fide is *De Rode Paus* gelukkig niet het laatste woord. Het geeft hopelijk goed weer hoe dit curieorgaan in elkaar steekt, maar het biedt niet de geschiedenis ervan. Het archief zit nog vol verhalen over koloniale gebieden.'

En Hans de Valk vult aan: 'Deze archieven bieden een andere blik op koloniale ontwikkelingen omdat het geen staatsarchieven zijn. Ik vond het verslag van de apostolische delegaat van Australië die in Java een tussenstop maakte en rapporteerde dat volgens de paters van de Indische missie de apostolisch vicaris zou hebben gezegd dat het hem tegenstond om priesters uit de inheemse bevolking op te leiden. Zo wordt het beeld echt genuanceerder.'

Wat is er nog meer te halen?

Voor de Nederlandse kerkgeschiedenis zijn bijvoorbeeld bisschopsbenoemingen van groot belang. De dossiers over de benoemingen zijn meestal verwijderd uit de bisdomsarchieven in Nederland, maar blijven wel in de Vaticaanse archieven bewaard. Verder is het goed nieuws dat onderzoekers niet helemaal naar Rome hoeven te reizen om sommige Vaticaanse bronnen te consulteren. Een groot aantal kopieën en afschriften van archivalia uit de vijftiende tot midden negentiende eeuw wordt bewaard in het KDC.

Trouwens ook in de Van Rossum-collectie in het KDC zitten talrijke bijzondere stukken die zijn secretaris Drehmanns in 1932 uit de nalatenschap van de Rode Paus heeft gehaald en naar Nederland gebracht. De bulk van de collectie betreft correspondenties met ordes en congregaties over heel Europa. Er zijn honderden, misschien wel duizenden, brieven van Van Rossum en zijn secretaris Drehmanns aan en van besturen van deze instituten. Ze laten zien hoe die congregaties werden bemoedigd en begeleid, maar ook gevormd en zo nodig bijgestuurd in hun beleid, bijvoorbeeld in de missies. Vooral de vrouwelijke religieuzen zijn goed vertegenwoordigd. Deze brieven zijn goed geordend en online te raadplegen. Bestudering van deze archivalia is de moeite waard,

Vefie Poels, *De Rode Paus. Biografie van Willem van Rossum CSSR [1854-1932]* (Nijmegen: Valkhof Pers, 2021).

zeker omdat veel archieven van deze instituten in de oorlog verloren zijn gegaan. Daarnaast bevat de Van Rossum-collectie in het KDC correspondenties met allerlei Nederlanders in organisaties binnen en buiten de kerk, die aangeven hoe de netwerken werden opgebouwd en hoe de sporen naar Rome leidden. Deze brieven kunnen bijdragen aan het beantwoorden van de vraag waarom de Nederlandse katholieken zo braaf en volgzaam waren en hoe intensief de bemoeienis vanuit Rome en de clerus was. ¶

Nieuwsgierig geworden?

De rijke geschiedenis van het KNIR kan gelezen worden in: Hans Cools en Hans de Valk, *Institutum Neerlandicum MCMIV-MMIV. Honderd jaar Nederlands Instituut te Rome* (Hilversum: Verloren, 2004).

Wie niet naar Rome kan en toch de Vaticaanse archieven wil raadplegen kan terecht bij de digitale versie van de elf delen in de *RGP*-serie:

<http://resources.huygens.knaw.nl/romeinsebronnenkerkelijkageschiedenis>
 <<https://www.huygens.knaw.nl/resources/archivalia-in-italie-belangrijk-voor-de-geschiedenis-van-nederland/>>
 <<https://www.huygens.knaw.nl/resources/bescheiden-in-italie-omtrent-nederlandsche-kunstenaars-en-geleerden-in-italie/>>

Ook kunt u de *RGP* collectie in het KDC raadplegen. De collectie bevat voornamelijk afschriften en kopieën van documenten afkomstig uit diverse (met name Vaticaanse) archieven en bibliotheken te Rome, en daarnaast archieftekeningen en andere stukken betreffende het onderzoek naar de (kerkelijke) geschiedenis van Nederland vanaf de vijftiende tot het midden van de negentiende eeuw. Een deelverzameling fotokopieën en afdrucken van microfilms bestaat uit ongeveer de helft van voornamelijk Vaticaanse archiefstukken uit de periode 1814-1831, aansluitend bij een gepubliceerde analytische inventaris over deze jaren. Deze documenten hebben betrekking op de periode van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden inclusief het huidige België en Luxemburg. Het gaat om documenten die in de gedrukte uitgave zijn samengevat.